

6. Конвенція УНІДРУА про міжнародний фінансовий лізинг від 28.05.1988 р.
7. Повітряний кодекс України від 04.05.1993 р. № 3167-XII // Відомості Верховної Ради України. – 22.06.1993. – 1993 р. – № 25. – Ст. 274.
8. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40. – Ст. 356.
9. Закон України «Про міжнародне приватне право України» від 23.06.2005 №2709-IV // Відомості Верховної Ради України. – 12.08.2005. – 2005. – № 32. – Ст. 1278, Ст. 422.
10. Правила повітряних перевезень пасажирів і багажу, затверджені Наказом Державіаслужби № 187 від 14.03.2006 року // Офіційний вісник України. – 05.07.2006. – 2006. – № 25. – С. 285. – Ст. 1841.

УДК 347.451

Борт О. П., здобувач кафедри міжнародного права та міжнародних відносин НУ «ЮА»

Поняття та обсяг договірному статусу зовнішньоекономічної угоди

В статті досліджується поняття та обсяг договірному статусу як центрального інституту, що визначає правовий режим зовнішньоекономічної угоди. Встановлюється сфера дії права, що підлягає застосуванню до договору. Робиться висновок, що поняття договірному статусу, яке закріплюється діючим Законом України «Про міжнародне приватне право», відповідає як за змістом, так й за обсягом тим підходам, що склалися в світовій законодавчій практиці, та означає право, що застосовується до угоди для регулювання істоти договірних відносини. Підкреслюється роль в регулюванні договірних відносин імперативних норм, застосування яких розглядається як втручання з-поза договірному статусу.

Ключові слова: договірному статус, зовнішньоекономічний договір, автономія волі, колізійне регулювання, імперативні норми.

В статье исследуется понятие и объем договорного статуса как центрального института, определяющего правовой режим внешнеэкономической сделки. Устанавливается сфера действия права, подлежащего применению к договору. Делается вывод, что понятие договорного статуса, закрепляемое действующим Законом Украины «О международном частном праве», отвечает как по содержанию, так и по объему тем подходам, которые сложились в мировой законодательной практике, и означает право, применяемое к соглашению для регулирования существа договорных отношений. Подчеркивается роль в регулировании договорных отношений императивных норм, применение которых рассматривается как вмешательство извне договорного статуса.

Ключевые слова: договорной статус, внешнеэкономический договор, автономия воли, коллизийное регулирование, императивные нормы.

The article explores the concept and scope of the statute of the contract as the central institute defining the legal status of foreign trade transactions. The scope of the law applicable to the contract is established. It is concluded that the concept of contractual statute, fixed by the Law of Ukraine "On International Private Law", fits both in content and in terms of the approaches which have emerged in the global legal practice, and means the law applicable to the agreement for regulating the existing contractual relations. The role of the mandatory norms in the legal regulation of contractual relations is emphasized, the use of which is considered as an outside the contractual statute interference.

Keywords: contract statute, foreign trade agreement, the autonomy of will, conflict of laws regulation, mandatory rules.

Одним з найбільш складних питань зовнішньоекономічних угод, що завжди перебуває в центрі уваги суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності, є визначення права, яке застосовується до договірних зобов'язань.

Дійсно, сторони, укладаючи договір, мають право підпорядкувати регулювання своїх прав та обов'язків за ним будь-якому правопорядку. В протилежному випадку суд або інший орган обиратимуть застосовне право самостійно на підставі колізійних норм. Пов'язані з цим процесом складнощі зумовлені насамперед з тим, що в різних державах до одних і тих же відносин застосовуються власні (національні), часом суперечливі вимоги. Наприклад, в Україні в якості застосовного до договору міжнародної купівлі-продажу при відсутності угоди сторін буде обрано право тієї країни, з якою договір найтісніше пов'язаний — право держави, де знаходиться місце проживання або основне місце діяльності продавця (ст. 44 Закону України «Про міжнародне приватне право»).

Як зазначається в юридичній літературі, право, що застосовується до договірних зобов'язань, утворює так званий договірний статут, під яким розуміється право, яке підлягає застосуванню до зобов'язань, що випливають із зовнішньоекономічної угоди, або іншими словами — «... право, що регулює істоту відносини (*lex causae*)» [1, с. 85].

Питання правового режиму зовнішньоекономічних умов не з тих, що були обійдені увагою дослідників. Дослідженням проблем правового регулювання міжнародних комерційних угод в тій чи іншій мірі займалися та займаються Л.І. Ануфрієва, А.П. Белов, М.М. Богуславський, М.І. Брагінский, Н.Г. Вілкова, О.К. Вишняков, Г.К. Дмитрієва, Н.Ю. Ерпильова, В.П. Звеків, І.С. Зикін, В.О. Канашевський, В.І. Кисіль, Т.М. Нешатаєва, В.С. Поздняков, М.Г. Розенберг, О.В. Трояновський, І.В. Цветков, О.Х. Юлдашев та інші автори.

Ціллю даної статті є дослідження поняття та обсягу договірного статуту як центрального інституту, що визначає правовий режим зовнішньоекономічної угоди.

Дослідження терміну «статут», який традиційно розуміється як закон, що регулює зміст правовідношення, показує, що у вітчизняній літературі до недавнього часу наводилися лише дефініції статутів конкретних правовідносин, наприклад, «... право, що застосовується до угоди для регулювання істоти відносини» [2, с. 121], «... підстави та межі деліктної відповідальності» [3] та ін. Слід зазначити, що крім договірного статуту зовнішньоекономічної угоди виділяються також особистий статут, статут представництва і довіреності, статут форми і речовий статут. Сьогодні загальне визначення статуту приватноправових відносин сформульовано таким чином: «Статут відношення — інститут колізійного права, що означає найбільш загальним чином коло норм застосовного права, або ... те основне, сутнісне, що обумовлює їх єдність і відповідність певному виду цивільно-правових відносин» [4, с. 169]. На нашу думку, статут правовідношення може бути визначено як встановлений на основі колізійної норми або угоди сторін правопорядок, що регулює сукупність елементів правовідношення, в тому числі всі або більшість питань його змісту.

Зазначимо, що вживання вітчизняними колізіоністами [5, с. 375] термінів «право статуту» — по відношенню до компетентного правопорядку і «елемент статуту» — до складових правовідношення дає підставу вважати, що відбувся деякий збіг понять певної сукупності елементів правовідношення та регулюючої

його нормативної системи. Таке змішання понять, очевидно, пов'язане з тим, що, як правило, регулювання питань, що становлять зміст правовідношення, одноманітне, тобто здійснюється за допомогою норм однієї правової системи.

Новітнє законодавство про міжнародне приватне право має тенденцію до конкретизації змісту норм, що складають істоту регульованого правовідношення. Так, ґрунтуючись на нормах Модельного Цивільного кодексу для країн СНД, зміст правовідношення, що регулюється статутом договірної зобов'язання, визначений Цивільними кодексами Вірменії, Білорусії, Казахстану, Киргизії та Узбекистану. Як слушно зауважує в цьому зв'язку професор В.І. Кисіль, «як правило, практика законотворчості іде шляхом законодавчого закріплення переліку питань, які входять до категорії «зобов'язального статуту» [6]. В українському законодавстві колізійні норми, відповідно до яких встановлюється право, що застосовується до договорів, містяться в ст.ст. 31-44 Закону України «Про міжнародне приватне право», а обсяг зобов'язального статуту визначається в ст. 47 Закону України «Про міжнародне приватне право».

Порівняльний аналіз національного законодавства показує, що в основний зміст договірної зобов'язання, регульованого відповідною правовою системою, зазвичай включаються такі елементи: укладення договору, набуття чинності договору і його окремих положень; дійсність договору; тлумачення юридичної природи та умов договору; права та обов'язки сторін; виконання договору (в тому числі спосіб виконання, умови і час виконання, питання про наявність обов'язку провести перевірку, способи її проведення, строки пред'явлення пов'язаних з нею претензій і про правові наслідки всього цього); наслідки невиконання або неналежного виконання договору (в тому числі оцінка збитків, заподіяних таким невиконанням, способи їх відшкодування та інші дії, що здійснюються в разі невиконання або неналежного виконання договору); підстави звільнення боржника від відповідальності; порядок і способи припинення договору і зобов'язань, що з нього випливають; наслідки нікчемності або недійсності договору (ст. 47 Закону України «Про міжнародне приватне право»).

Наведений у ст. 47 Закону України «Про міжнародне приватне право» перелік не є вичерпним, тобто до сфери дії права, що підлягає застосуванню до договору, можуть бути віднесені й інші питання. На нашу думку, до цього переліку доцільно додати такі: 1) виникнення і припинення права власності та інших речових прав на нерухоме майно без шкоди для прав третіх осіб, якщо має місце вибір сторонами застосовуваного права¹; 2) допустимість поступки вимоги, відносини між цесіонарієм і боржником; 3) відносини по сплаті відсотків; 4) питання позовної давності.

Між тим до сфери дії права, що підлягає застосуванню до договору, не належать, тобто виключаються з договірної статуту, питання право- та дієздатності сторін зовнішньоекономічної угоди, представництва та довіреності

¹ З приводу нелогічності в колізійному регулюванні питань виникнення та припинення права власності на предмет договору більш детально див.: Розенберг М.Г. Международная купля-продажа товаров: Комментарий к правовому регулированию и практике разрешения споров. / М.Г. Розенберг. — 4-е изд., испр. и доп. М.: Статут, 2010. — С. 95-96.

на вчинення правочину, форми зовнішньоекономічної угоди, речових прав на майно — предмет угоди [8, с. 505-506]. Зазначені питання визначаються на підставі самостійних колізійних прив'язок.

Важливо відзначити, що положення ст. 47 Закону України «Про міжнародне приватне право» про сферу дії права, що підлягає застосуванню до договору, відповідають прийнятим міжнародним стандартам. Так, у статті 10 Конвенції про право, яке застосовується до договірних зобов'язань, 1980 р. право, що застосовується до договору, регулює, зокрема: а) тлумачення договору; б) виконання договору; в) наслідки невиконання договору, включаючи компенсацію за збитки; г) різні способи погашення зобов'язань, а також строки набувальної та позовної давності; г) наслідки нікчемності договору.

Згідно зі ст. 12 Конвенції про право, застосовне до договорів міжнародної купівлі-продажу товарів, 1986 р. право, що застосовується до договору купівлі-продажу, регулює, зокрема: а) тлумачення договору; б) права та обов'язки сторін і виконання; в) момент набуття покупцем права на продукти, плоди і доходи, пов'язані з товарами; г) момент переходу на покупця ризиків щодо товарів; г) дійсність і юридичну силу положень про збереження права власності на товар у відносинах між сторонами; д) наслідки невиконання договору, включаючи види збитків, за які може бути отримано компенсацію; е) різні способи погашення зобов'язань, а також строки набувальної та позовної давності; є) наслідки нікчемності або недійсності договору.

У відповідності до ст. 14 Межамериканської конвенції про право, застосовне до міжнародних контрактів, 1994 р. право, що застосовується до контракту, регулює переважно: а) його тлумачення; б) права та обов'язки сторін; в) виконання зобов'язань, передбачених контрактом, та наслідки невиконання контракту, включаючи відшкодування збитків, за які може бути отримано грошову компенсацію; г) різні способи виконання зобов'язань, а також строки позовної давності і строки звернення з позовом; г) наслідки нікчемності або недійсності контракту.

Отже, наведений порівняльно-правовий аналіз колізійного законодавства України та положень міжнародно-правових актів дає змогу дійти висновку, що поняття договірного статуту, яке закріплюється діючим Законом України «Про міжнародне приватне право», відповідає як за змістом, так й за обсягом тим підходам, що склалися в світовій законодавчій практиці, та означає право, що застосовується до угоди для регулювання істоти договірних відносини.

Разом з тим встановлення договірного статуту підкорюється певній системі колізійних правил, які, з погляду на їх значимість та пріоритетність у випадку можливого застосування, можуть бути вибудовані в відносно ієрархічну структуру. Визначальне місце в цій ієрархії, безумовно, відводиться праву вибору застосовного права сторонами договору, яке відомо як принцип автономії волі сторін, або *lex voluntatis*.

Автономія волі в міжнародному приватному праві набирає підтримку і поширення не лише щодо договірних зобов'язань, але й інших приватноправових відносин, знаних своїми традиційними «жорсткими» колізійними правилами (такими як деліктні, трудові, сімейні та ін. відносини), та вже давно визнана в якості основного принципу, ймовірно, усіх сучасних правових систем світу.

Згідно з принципом автономії волі сторони можуть самостійно обрати право, що застосовуватиметься до їх договірних відносин. При цьому можливим є вибір не тільки національного правопорядку, але також, по відношенню до множинних правових систем, правового порядку, що є обов'язковим на даній частині території держави. Наприклад, ст. 19 Конвенції 1980 р. встановлює, що якщо держава складається з декількох територіальних одиниць, кожна з яких має власну систему права відносно зобов'язань з договорів, кожна така територіальна одиниця розглядається як окрема країна для цілей визначення застосовуваного права відповідно до цієї Конвенції (ч. 1 ст. 19 Конвенції).

Сторони можуть посилатися до інших принципів регулювання або звичаєвих засад недержавного характеру (наприклад, *lex mercatoria*) лише шляхом матеріально-правової вказівки. Тут бракує місце для детального аналізу відмінностей між колізійним вибором та матеріально-правовою вказівкою, хоча це питання має важливе практичне значення.

Якщо мова йде про предмет колізійного вибору, то, за винятком вищезазначеного виключення, сторони наділяються притаманною необмеженою свободою щодо національного правопорядку, який вони обирають. Обрана система не має бути в будь-який спосіб пов'язаною ані з самим зобов'язанням, що укладається, ані з територією, з якої сторони походять або на якій здійснюють свою діяльність. Не є потрібним також жодне обґрунтування для спільно прийнятого рішення. Свобода вибору властивого права становить, безумовно, одну з керівних засад договірної регулювання. Зауважимо, однак, що автономія волі сторін зазнає певних обмежень — які існують як в матеріальному, так і колізійному праві. В Римській конвенції вони (ці обмеження) не стосуються проте предмету, методів або моменту здійснення вибору права, але вони діють в іншій площині, що відносяться до об'єму та способу застосування права, обраного сторонами.

Здійснюючи вибір права, сторони приймають рішення щодо певного правопорядку в тому стані, в якому він діє на момент його обрання. Проте слід враховувати можливі зміни його змісту, які може зробити законодавча влада згідно з чинною законодавчою процедурою. Неоднозначно вирішено питання про можливість застереження про незмінність обраного права — заява так званого «дідового застереження» [9, с. 279], — мова йде про право, чинне виключно на день його обрання. Такого типу твердження припускає, що сторони здійснили лише матеріально-правовий вибір, який є функцією матеріального права, а не колізійного. Проте допустимим запереченням проти остаточного підпорядкування правовій системі, що зазнала змін, яких сторони не приймають, є передбачувана в Римській конвенції можливість зміни договірної статуту. Для такої зміни, однак, звичайно, необхідна згода обох сторін.

Колізійний вибір сторін може бути явно вираженням або таким, що мається на увазі, або прямо впливає з дій сторін правочину. Однак в останньому випадку він має витікати з достатнім ступенем достовірності з умов договору або обставин справи. Серед таких обставин можуть бути, наприклад, використання форми угоди, з якої ясно впливає, що вона виникла відповідно до положень конкретного закону, або вибір суду зроблений таким чином, що вказує на готовність застосовувати закон, що діє на території держави місця

судового розгляду справи. Крім того, слід враховувати будь-які угоди між тими ж сторонами, що укладено в минулому або які діють в даний час, якщо, звичайно, в них було зроблено вибір конкретного права. Іноді, нарешті, вказівкою може бути пряме посилання на індивідуальні правила, законодавчі акти або навіть конкретні правові інститути даного нормативного порядку. Важко тут навести вичерпний список, тим більше, що в кожному випадку оцінці мають бути піддані всі обставини.

Угода про вибір права може бути частиною основного договору або окремо укладеною угодою, особливо, коли вибір є наступним. Але треба відмітити, що навіть якщо клаузула про вибір права знаходиться в одному й тому ж документі, що й угода, та скріплена одним підписом сторін, вона, тим не менш, також зберігає свою юридичну самостійність. Існування, дійсності і наслідки колізійного вибору слід розглядати окремо від решти частини основного договору.

Проявом наданої сторонам свободи також є те, що вони можуть обрати право лише до частини договору, не роблячи вибір щодо позostalої сфери, або вибрати для іншої частини іншу правову систему. Так званий поділ застосовного права безпосередньо пов'язаний з проблемою єдності договірної статуту, відомої як *dйрезage* [9, с. 21].

З іншого боку, коли мова йде про момент вибору права ст. 5 Закону України «Про міжнародне приватне право» надає сторонам занадто широку свободу. Право, що застосовується, може бути обрано не тільки одночасно з укладенням основного договору, а й пізніше. Як зазначено, наступний вибір на практиці відбувається у двох різних ситуаціях. По-перше, може трапитися, що сторони спочатку не усвідомлювали необхідність та можливість визначення застосовного до договору права, або тільки пізніше прийшли до компромісу в цьому відношенні. Тоді вибір робиться виразно на майбутнє. По-друге, буває й так, що сторони повинні зробити ретроспективний вибір права вже в ході судового розгляду спору, щоб уникнути сумнівів і невизначеності щодо характеристики права, що застосовується в конкретному процесі. В останньому випадку свобода, надана сторонам, має бути співвіднесена з відповідними процесуальними правилами держави суду, які можуть в цьому питанні встановлювати певні умови або вводити обмеження.

Допустимою також є зміна застосовного права по відношенню щодо раніше обраного права. Проте Конвенція 1980 р. передбачає, що в разі зміни застосовного права, зробленої після укладення договору, по-перше, неможливим є оскарження дійсності формальних зобов'язань, встановлених відповідно до ст. 9, а по-друге, — це не може вплинути на права третіх осіб (аналогічні положення містяться й в ст. 5 Закону України «Про міжнародне приватне право»). Визнання можливості внесення змін до договірної статуту слід оцінити позитивно, проте на думку деяких авторів, правове регулювання цього питання є занадто розпливчатим та неконкретним, оскільки не вирішує багато важливих питань.

Однак правовий режим договору визначається не лише договірним статутом, але і загальними колізійними засадами регулювання приватноправових відносин, що обтяжені іноземним елементом, такими як: імперативні норми, застереження про публічний порядок або заборона обходу закону, — тому при встановленні

договірному статуту необхідним є застосування обов'язкових правил (імперативних норм, *order public*, тощо), а отже, правове регулювання договірних зобов'язань виходить поза межі договірному статуту.

Це призводить до перелому вибору права, зробленого сторонами або навіть встановленого на підставі об'єктивних прив'язок. Дозволяючи на втручання імперативних норм, що походять ззовні, поза правопорядку, що застосовується в цілому, побічно підтверджуються причини, за яких національний законодавець надав деяким положенням національного законодавства обов'язкового характеру. Варто застановитися на тому, що тому є причинами і чому подібне втручання знаходить підтримку в міжнародному приватному праві.

На перший план виступають два питання. По-перше, мова йде про деякі загальні міркування, що підтримуються кожною державою і здійснюються в своїх власних інтересах. Це включає в себе, наприклад, розгляд необхідності підтримки соціальної і економічної рівноваги, у тому числі валютно-фінансової збалансованості. Правила, пов'язані з цим, як правило, мають широке застосування і необов'язково належать до сфери договірному права в строгому розумінні. Друга група причин, які призводять до втручання імперативних норм, характерна для регулювання відповідальності. Мета полягає в тому, щоб захистити слабку сторону в зобов'язальному відношенні (наприклад, споживачів, працівників). При цьому береться до уваги той факт, що позиція фактичних контрагентів буває настільки різною, що це може вплинути на утримання договірному балансу. Щоб протистояти цьому, окремі держави передбачають багато заходів з захисту потенційно слабкішої сторони.

Отже, забезпечення справедливості в договірних відносинах відноситься, безумовно, до загальних завдань держави, пов'язаних з підтриманням соціальної рівноваги. Проте втручання держави в окремих випадках може виглядати порізному, як за своєю інтенсивністю, так і засобом впливу. Іноді це комплексне регулювання певних питань, іноді разові накази або заборона, або певні мінімальні норми напівімперативного характеру. Інтенсивність втручання може також проявлятися в різних сферах застосування імперативних норм. До речі, слід зазначити, що деякі з імперативних правил, особливо тих, які захищають економічну систему, є положеннями явно публічного права. Однак публічний характер законодавства не повинен бути перешкодою для його застосування щодо договірному зобов'язання.

Наведені вище дві основні причини для втручання — захист національної соціально-економічної системи і захист більш слабкої сторони у зобов'язанні, — є досить універсальними. Зумовлене цими цілями нормативне регулювання присутнє у всіх правопорядках. Політика окремих країн буде відрізнятися тільки щодо інтенсивності обраного способу взаємодії. Тим не менш, у той час як очевидно, що кожна держава в рамках свого суверенітету має право формувати національну правову систему, напрошується питання, чому імперативні рішення, прийняті одним законодавцем, мають бути застосовуватись судом в міжнародних умовах, особливо коли угода принципово регулюється іншою правовою системою? У спробі відповісти на це питання слід зазначити, що конкретне обґрунтування буде тлумачитись дещо інакше, в залежності від того, о нормах якої держави йде мова. Тут можна виділити три групи випадків, що стосуються

відповідно: імперативних норм договірного статуту, приписів правопорядку держави суду і, нарешті, імперативних положень права третьої держави.

Отже, наведений правовий аналіз дає змогу зробити висновок, що ключовим в питанні визначення режиму зовнішньоекономічного зобов'язання є інститут договірного статуту. Однак в питанні правового регулювання договірних відносин не останню роль відіграють й імперативні норми, що виходять на перший план з погляду на власну сферу застосування, зміст та межі якої обумовленні ціллю, якій слугують ці правові нормативи, без вказівки проте на характер правовідносин, щодо яких вони повинні бути застосовані. Таким чином, застосування зазначених регуляторів слід розглядати як, так би мовити, втручання з-поза договірного статуту.

Колізійне регулювання договірних відносин розвиватиметься із врахуванням сучасних умов міжнародної торгівлі та тенденцій удосконалення механізмів міжнародного приватного права — поширення сфери застосування принципів автономії волі, найбільш тісного зв'язку, появи нових колізійних формул прикріплення, що визначатимуть зміст та обсяг договірного статуту зобов'язання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про міжнародне приватне право : Закон України від 23.06.2005 № 2709-IV. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2709-15>
2. Канашевский В.А. Внешнеэкономические сделки. Правовое регулирование. / В.А. Канашевский. — М.: Междунар. отношения, 2005. — 300 с.
3. Ануфриева Л.П. Международное частное право. Т. 2. Особенная часть. / Л.П. Ануфриева. — М.: БЕК, 2000. — 656 с.
4. Банковский А.В. Деликтные обязательства в международном частном праве / А.В. Банковский // Современное право. — 2001. — № 7. — С. 40-45.
5. Международное частное право : учебник / [Л. П. Ануфриева, К. А. Бекашев, Г. К. Дмитриева и др.]; под ред. Г. К. Дмитриевой; [М-во образования и науки Рос. Федерации, Моск. гос. юрид. акад.]. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Проспект, 2008. — 687 с.
6. Кисіль В.І. Право, що застосовується до зовнішньоторговельних договорів: тенденції розвитку законодавчого регулювання / В.І. Кисіль // Юридичний журнал. — 2004. — № 2. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=1020>.
7. Розенберг М.Г. Международная купля-продажа товаров: Комментарий к правовому регулированию и практике разрешения споров. / М.Г. Розенберг. — 4-е изд., испр. и доп. М.: Статут, 2010. — 462 с.
8. Курс международного частного права. В 3-х томах / Альтшулер А.Б., Звеков В.П., Лунц Л.А., Маковский А.Л., и др. — М.: Спарк, 2002. — 1007 с.
9. Богуславский М.М. Международное частное право. / М.М. Богуславский. — 5-е изд., перераб. и доп. — М.: Юристъ, 2005. — 604 с.
10. Третьяков С. В. Юридическая природа автономии воли в международном частном праве : Автореф. ... дисс... канд. юрид. наук. / С. В. Третьяков. — М. : МГУ им. М. В. Ломоносова. Юридический факультет. — М., 2003. — 24 с.
11. Звеков В.П. Международное частное право: Учебник. / В.П. Звеков. — М.: Юристъ, 2004. — 704 с.